

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA MILLIY MENTALITETNI AKS ETTIRUVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK- STRUKTURAVIY TAHLILI

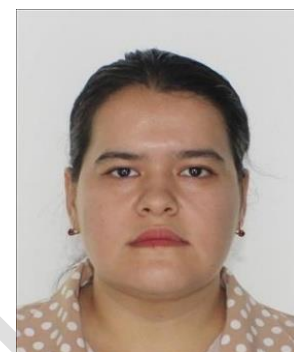
*Xudayorova Lobarxon Hamza qizi, Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti*

SEMANTIC-STRUCTURAL ANALYSIS OF LEXICAL UNITS REFLECTING NATIONAL MENTALITY IN THE UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES

*Khudayorova Lobarkhon Hamza kizi, master's student of the
Berdaq Karakalpak State University*

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ОТРАЖАЮЩИХ НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ В УЗБЕКСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Худаёрова Лобархон Хамза кызы, магистрант
Каракалпакского государственного университета имени
Бердака*

<https://orcid.org/0009-0003-7848-3831>

e-mail:

Xudayorovalobarxon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot O'zbek va qoraqalpoq tillarida milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik-strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada xalq ongida mustahkam o'rnashgan milliy qadriyatlar, urf-odatlar, diniy qarashlar va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq so'zlarning semantik maydonlari tadqiq etiladi. Qiyosiy tilshunoslik metodlari yordamida ikki tilda ham mavjud bo'lgan leksik birliklarning umumiy va o'ziga xos jihatlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: milliy mentalitet, semantik maydon, lingvomental karta, leksik birlik, qiyosiy tilshunoslik, milliy identitet.

Annotation: This study is devoted to the analysis of the semantic and structural characteristics of lexical units that reflect national mentality in the Uzbek and Karakalpak languages. The article explores the semantic fields of words associated with deeply rooted national values, customs, religious beliefs, and social relationships in the collective consciousness. Using comparative linguistic methods, the research identifies the common and unique features of lexical units present in both languages.

Keywords: national mentality, semantic field, linguo-mental map, lexical unit, comparative linguistics, national identity.

Аннотация: Данное исследование посвящено анализу семантико-структурных характеристик лексических единиц, отражающих национальный менталитет в узбекском и каракалпакском языках. В статье рассматриваются семантические поля слов, связанных с устойчивыми в народном сознании национальными ценностями, обычаями, религиозными воззрениями и социальными отношениями. С помощью методов сравнительного языкознания выявлены общие и специфические черты лексических единиц, существующих в обоих языках.

Ключевые слова: национальный менталитет, семантическое поле, лингвоментальная карта, лексическая единица, сравнительное языкознание, национальная идентичность.

KIRISH. Til va mentalitet o'rtasidagi munosabat muammosi zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Har bir xalqning dunyoqarashi, milliy xarakteri va madaniy xususiyatlari birinchi navbatda til orqali namoyon bo'ladi. O'zbek va qoraqalpoq tillari bir-biriga yaqin bo'lgan turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, bu ikki xalqning tarixi, madaniyati va milliy qadriyatlarida ko'plab umumiy jihatlar mavjud. Shu bilan birga, har bir xalqning o'ziga xos lingvamental xaritasi va milliy o'ziga xosliklari ham kuzatiladi.

Milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning tadqiqi xalqlarning jahon manzarasi, qadriyatlar tizimi va madaniy identitetini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqot o'zbek va qoraqalpoq tillarida milliy ruh va xarakterning leksik darajadagi ifodasini aniqlash, shuningdek, ikki til o'rtasidagi umumiylik va farqlarni belgilashga qaratilgan.

NAZARIY ASOSLAR VA METODOLOGIYA. Milliy mentalitet — bu ma'lum bir xalqning dunyoqarashi, fikrlash tarzi, psixologik xususiyatlari va madaniy qadriyatlarining yig'indisidir. U millatning an'analar, madaniyat, ijtimoiy tuzilma va turmush tarziga asoslanib shakllanadi va o'z navbatida ularning rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Milliy mentalitetning ikki tomonli tabiati mavjud: konservativ tomoni ajdodlardan avlodlarga o'zgaras tarzda o'tib, milliy an'analarni mustahkamlaydi, o'zgaruvchan tomoni esa milliy taraqqiyotning asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, milliy mentalitet ijtimoiy institutlar va ijtimoiy-iqtisodiy muhitga qaraganda sekinroq o'zgaradi, ba'zan esa ijtimoiy-siyosiy yangilanishlarga to'siq bo'lishi mumkin.

Til orqali milliy mentalitet o'z ifodasini topadi, ayniqsa leksik tizimda aks etadi. E.S.Kubryakova, V.A.Maslova, A.Vezbitskaya kabi olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklar milliy-madaniy semantika bilan to'yingan, madaniyat specifik ma'nolarga ega, emotsional-baholovchi konnotatsiyalarni o'z ichiga oladi va etnolingvistik boylikka ega bo'ladi.

1.Semantik maydon nazariyasi leksik birliklarni ma'no yaqinligi asosida guruhlashtirish va ularning o'zaro bog'lanishlarini o'rganishga qaratilgan metoddir. Bu nazariya J.Trier, L.Vayzgerber, A.A.Ufimtseva kabi olimlar

tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksemalarning tizimli tahlilida keng qo'llaniladi. Semantik maydon — bu bitta umumiy ma'no bilan birlashtirilgan va tilda ma'lum bir sohani qamrab oluvchi so'zlarning iyerarxik tashkiloti bo'lib, u tilshunoslar uchun psixologik haqiqat sifatida qabul qilinadi.

Milliy mentalitet va uning lingvistik ifodasini o'rganishda quyidagi tadqiqot metodlari qo'llaniladi:

Semantik tahlil — leksik birliklarning ma'no tuzilishini o'rganish;

Komponent tahlil — so'zlarning semantik tarkibini aniqlash;

Qiyosiy tahlil — ikki tildagi leksemalarni solishtirish;

Kontekstual tahlil — leksik birliklarning qo'llanish kontekstlarini tahlil qilish;

Etimologik tahlil — so'zlarning kelib chiqish tarixini o'rganish.

Shunday qilib, milliy mentalitet til orqali, xususan leksik birliklar va ularning semantik maydonlari orqali ifodalanadi, bu esa millatning madaniy va psixologik xususiyatlarini aks ettirishda muhim vositadir. Semantik maydon nazariyasi milliy mentalitetni lingvistik jihatdan tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot metodlari esa bu jarayonni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

2. Milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik maydonlari. Milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik maydonlari millatning axloqiy, diniy-ma'naviy, ijtimoiy munosabatlar va milliy xarakter xususiyatlarini ifodalaydi. Ushbu semantik maydonlar o'zbek va qoraqalpoq tillarida o'xshashlik va farqlarga ega bo'lib, milliy qadriyatlar tizimini lingvistik jihatdan aks ettiradi.

Axloqiy qadriyatlar semantik maydoni ikki tilda ham rivojlangan bo'lib, milliy axloq va odob-axloq tushunchalarini o'z ichiga oladi. Masalan, "or-nomus" kontsepti o'zbek tilida "or" inson shaxsining qadr-qimmati, "nomus" esa ayolning iffati va pokligini ifodalasa, qoraqalpoq tilida "ar" shaxsiy qadr-qimmat, "namus" poklik tushunchasini anglatadi. Shuningdek, "Sharaf" va "izzat" (o'zbek tilida) hamda "abiroy" va "izzet" (qoraqalpoq tilida) hurmat va obro'ni bildiradi. "Uyat" kontsepti ham ikki tilda o'xshash semantik strukturaga ega bo'lib, noto'g'ri ish qilish hissiyoti va xijolat holatini ifodalaydi.

Diniy-ma'naviy qadriyatlar semantik maydonida "qut" (barakot) tushunchasi o'zbek tilida barakot, saodatli hayot, xayr-duo va taqdirga ishonchni anglatadi. Qoraqalpoq tilida esa "qut" omad va barakot, "Bereket" mo'l-ko'lhilikni bildiradi. Diniy amaliyot bilan bog'liq leksemalar, masalan, "ibodat", "duo", "zikr", "tasbeh" ikki tilda ham o'xshash shaklda mavjud bo'lib, islom dini ta'sirini ko'rsatadi.

Ijtimoiy munosabatlar semantik maydonida qarindoshlik aloqalari va hurmat-muloqot madaniyati asosiy o'rin tutadi. O'zbek tilida "qarindosh", "urug'", "tuqqan", "jiyan" kabi so'zlar qoraqalpoq tilidagi "tuwg'an", "uriw", "jiyen", "qan-qarin" so'zlariga mos keladi. Hurmat va muloqot madaniyatida esa "hurmat", "takrim", "iltifot", "mehr" o'zbek tilida, "hurmet", "sıylav", "iltifat", "meyrim" qoraqalpoq tilida mavjud.

Milliy xarakter xususiyatlari semantik maydonida esa ehtiyojmandlik va sabr-toqat tushunchalari muhimdir. Qoraqalpoq tilidagi "zarlıq" (ehtiyoj), "jaqsızlıq" (yomon ahvol), "qıyınshılıq" (qiyinchilik) so'zlari o'zbek tilidagi "ehtiyoj", "tanqislik", "qiyinchilik" so'zlariga yaqin. Sabr-toqat va chidamlilikni ifodalovchi so'zlar ham ikki tilda o'xshash: o'zbek tilida "sabr", "toqat", "chidamlilik", "matonat"; qoraqalpoq tilida "sabır", "şıdam", "beriklilik", "matanlıq".

Qiyosiy tahlil natijasida umumiy jihatlar sifatida asosiy axloqiy, diniy va oilaviy qadriyatlar leksik birliklari ikki tilda ham mavjudligi, shuningdek, Islom dini ta'siri ostida diniy leksikaning o'xshashligi va oilaviy munosabatlarga oid tushunchalarning yaqinligi ko'rsatiladi. Farqli jihatlar esa qoraqalpoq tilida o'ziga xos leksemalar mavjudligi (masalan, "zarlıq", "aqsaqallıq", "jañılıs") va o'zbek tilida rivojlangan murakkab muloqot madaniyati leksikalari ("takrim", "iltifot", "mehr") bilan bog'liq. Shuningdek, fonetik-morfologik farqlar ham mavjud: "hurmat" — "hurmet", "mehrbonlik" — "meyrim" kabi.

Ushbu lingvistik tahlil milliy mentalitetning lingvistik ifodasini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi va milliy identitetni shakllantirishda tilning o'rni va ahamiyatini ko'rsatadi. O'zbek xalqining lingvomentall kartasi milliy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar, diniy-ma'naviy tushunchalar va ijtimoiy munosabatlarning leksik birliklari orqali tizimli tarzda ifodalanadi.

3. O'zbek xalqining lingvomentall kartasi.

O'zbek xalqining lingvomentall kartasi uning milliy mentalitetini aks ettiruvchi leksik tizimining o'ziga xos xususiyatlarini o'zida mujassam etadi. Bu tizimda mehribonlik va mehmondo'stlik tushunchalari keng rivojlangan bo'lib, xalqning ochiqqligi, samimiyligi va mehmondo'stlik madaniyati til orqali ifodalanadi. Shuningdek, ma'rifat va bilimga hurmat semantik maydoni boy bo'lib, o'zbek tilida ta'lim, ilm-fan va ma'rifatga oid leksik birliklar millatning intellektual qadriyatlarini aks ettiradi. Ijtimoiy iyerarxiya va hurmat madaniyati murakkab tizim sifatida tilga singdirilgan bo'lib, bu tizimda hurmat ko'rsatish, odob-axloq qoidalari va ijtimoiy mavqega oid so'zlar muhim o'rin tutadi. Bundan tashqari, badiiy-estetik qarashlar leksik ifoda orqali o'zbek xalqining san'atga, go'zallikka bo'lgan munosabatini ochib beradi.

Shunday qilib, o'zbek tilining lingvomentall kartasi milliy mentalitetning ijtimoiy, madaniy va estetik jihatlarini leksik birliklar orqali tizimli tarzda ifodalaydi, bu esa milliy identitetni shakllantirishda va madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyatga ega.

4. Qoraqalpoq xalqining lingvomentall kartasi.

Qoraqalpoq xalqining lingvomentall kartasi uning milliy mentalitetini aks ettiruvchi leksik tizimining o'ziga xos xususiyatlarini o'zida mujassam etadi. Bu tizimda tabiat bilan uyg'unlik tushunchalari kuchli ifoda topgan bo'lib, xalqning atrof-muhit bilan bog'liqligi va tabiatga hurmati til orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Shuningdek, qoraqalpoq tilida chidamlilik va bardoshlilik semantik maydoni rivojlangan bo'lib, bu maydon millatning qiyinchiliklarga sabr-toqat bilan qarashini, og'ir sharoitlarga chidash qobiliyatini ifodalaydi. Lingvomentall kartada kollektiv mas'uliyat va birgalikda ishlash tushunchalari ham boy leksik vositalar bilan ifodalangan, bu esa qoraqalpoq xalqining jamiyat ichidagi o'zaro yordam va hamjihatlik qadriyatlarini aks ettiradi. Bundan tashqari, an'anaviy hayot tarzi bilan bog'liq leksik boyliklar qoraqalpoq tilida keng tarqalgan bo'lib, ular xalqning madaniy merosi va tarixiy tajribasini til orqali saqlab qolishga xizmat qiladi²³.

Milliy identitetning leksik ifodasi ikki xalq — o'zbek va qoraqalpoq xalqlari tilida quyidagi asosiy jihatlar bilan namoyon bo'ladi. Birinchidan, umumiy turkiy-islomiy identitet asosida diniy,

axloqiy va ijtimoiy tushunchalarning o'xshashligi mavjud bo'lib, bu ikki xalqning madaniy va diniy qadriyatlarini birlashtiradi. Ikkinchidan, mintaqaviy o'ziga xoslik tabiiy-geografik sharoitlar ta'sirida shakllangan leksik farqlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Uchinchi jihat esa tarixiy tajriba aks etishidir: har bir xalqning o'ziga xos tarixiy yo'li leksik farqlarda ifodalanadi, bu esa milliy o'zlikni yanada mustahkamlaydi².

Amaliy tatbiqda milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik tahlili til o'qitishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tahlil madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirishga xizmat qilib, ona tili va yaqin qarindosh tillarni o'qitishda qo'shimcha material sifatida foydalanish imkonini beradi. Shuningdek, tarjima nazariyasi va amaliyotida milliy madaniyat va til o'rtasidagi bog'liqlikni chuqurroq anglash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Madaniyatlararo dialogni rivojlantirishda esa bu tadqiqot natijalari o'zbek va qoraqalpoq xalqlari o'rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlashga, milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishga, shuningdek, etnik tolerantlik va o'zaro tushunishni kuchaytirishga xizmat qiladi²³.

Shunday qilib, qoraqalpoq xalqining lingvamental kartasi uning tilida aks etgan milliy mentalitetning leksik va semantik jihatlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, milliy identitetning shakllanishi va madaniyatlararo muloqotda muhim vosita hisoblanadi.

XULOSA. O'zbek va qoraqalpoq tillarida milliy mentalitetni aks ettiruvchi leksik birliklarning semantik-strukturaviy tahlili quyidagi xulosalarni beradi:

1. **Ikki til o'rtasida kuchli genetik va tipologik yaqinlik** mavjud bo'lib, bu milliy mentalitetning asosiy komponentlarida o'xshashlik yaratgan.

2. **Umumiy islomiy-turkiy madaniy substrat** ikki xalqning qadriyatlar tizimida ko'plab umumiy jihatlar mavjudligini belgilaydi.

3. **Har bir xalqning o'ziga xos lingvamental xaritasi** tabiiy-geografik, tarixiy va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllangan.

4. **Milliy identitetning leksik ifodasi** har ikki tilda ham boy va murakkab tizim sifatida namoyon bo'ladi.

5. **Semantik maydonlar tahlili** milliy mentalitetning chuqur qatlamlarini ochishga imkon beradi.

Bu tadqiqot o'zbek va qoraqalpoq tillarining milliy-madaniy boyligini namoyish etib, yaqin qarindosh xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni o'rganishga hissa qo'shadi. Bunday tadqiqotlar kelajakda ham davom ettirilishi va kengaytirilishi zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. — М.: Издательский центр Академия, 2001.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. — М.: Языки русской культуры, 1999.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание. — М.: Языки славянской культуры, 2004.
4. Хамидов Х. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
5. Бердимуратов А. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. — Нөкис: Билим, 2010.
6. Қосимова Н. Ўзбек тилида миллий менталитет. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.
7. Дауылов М. Қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
8. Рахматуллаев Ш. Этимологический словарь узбекского языка. — Ташкент: Университет, 2003.

